

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Polskie i rosyjskie czasowniki fizjologiczne związane z mechaniczną obróbką pokarmu

Author: Agnieszka Gasz

Citation style: Gasz Agnieszka. (2015). Polskie i rosyjskie czasowniki fizjologiczne związane z mechaniczną obróbką pokarmu W: A. Charciarek, H. Fontański, J. Lubocha-Kruglik (red.), “Jednostki języka w systemie i mowie” (s. 48-59). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agnieszka Gasz

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Polskie i rosyjskie czasowniki fizjologiczne związane z mechaniczną obróbką pokarmu

Jedzenie zalicza się do naturalnych czynności życiowych leżących u podstaw „piramidy ludzkich potrzeb”¹. Na pierwszy rzut oka aktywność ta może się wydać sprawą dosyć prozaiczną. Bez zaspokojenia elementarnych potrzeb pokarmowych człowiek nie może jednak prawidłowo funkcjonować ani podejmować innych działań.

W literaturze językoznawczej poświęconej kulinariom i konsumpcji dominują opisy słownictwa z zakresu nazw potraw, napojów oraz produktów spożywczych. Kulinaria można bez wątpienia uznać za dziedzinę stosunkowo dobrze już przebadaną². Natomiast kwestie czynności odnoszących się do sfery konsumpcji są podejmowane w studiach lingwistycznych stosunkowo rzadko, zwykle na tle innych spraw. W obszarze badań nad językiem poza cząstkowymi opracowaniami wyraźnie brakuje systematycznych opisów dotyczących czynności jedzenia w jej prymarnym — fizjologicznym znaczeniu³.

¹ Zob. szerzej: A. Masłow: *Motywacja i osobowość*. Przeł. J. Radzicki. Warszawa 2006, s. 63—64.

² Zob. przykładowo: M. Witaszek-Samborska: *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*. Poznań 2005; I. Łukaszuk: *Rosyjskie nazwy kulinariów na tle języków słowiańskich*. Białystok 2005; J. Kur-Kononowicz: *Badania z zakresu nazw potraw w języku polskim i rosyjskim*. W: *Świat Słowian w języku i kulturze*. Red. E. Komorowska, D. Dziadosz. Szczecin 2010, s. 138—150.

³ Przenośne znaczenia leksemów motywowanych czynnościami jedzenia i picia zasługują z pewnością na odrębne opracowanie. Zagadnienia te podejmowała m.in. Anna Krzyżanowska. Zob. A. Krzyżanowska: *Wyrażenia metaforyczne motywowane czynnościami spożywania pokarmów (w języku polskim i francuskim)*. „Poradnik Językowy” 2003, nr 4. Metafory gastronomiczne były również przedmiotem zainteresowania Olgi Dormidontowej. Zob. O.A. Дормидонтова: *Гастрономическая метафора как средство концептуализации мира*. АКД. Тамбов 2011.

Prezentowany szkic stanowi próbę charakterystyki polskich i rosyjskich czasowników fizjologicznych sfery żywienia związanych z etapem obróbki pokarmu, reprezentatywnych dla dyskursu „o jedzeniu” oraz „przy jedzeniu” (według terminologii Waldemara Żarskiego)⁴. Badanie prowadzone na materiale wybranym ze źródeł leksykograficznych, tekstów literatury pięknej oraz tekstów prasowych ma na celu wykrycie ważniejszych osobliwości semantycznych oraz składniowych czasowników danej grupy semantycznej⁵.

W analizie językoznawczej czasowników dotyczących wieloetapowej czynności nazywanej jedzeniem konieczne jest uwzględnienie czynników ekstraklingwistycznych, takich jak: etap fizjologiczny czynności, rodzaj spożywanego pokarmu, który zarazem warunkuje sposób jego pobierania, oraz udział odpowiednich narządów anatomicznych. Jeśli bowiem porównać bazowy czasownik fizjologiczny odnoszący się do sfery żywienia *jeść* (ros. *есть*) oraz bogatsze treściowo wyrazy (hiponimy) *gryźć* (ros. *грызть*) czy *żuć* (ros. *жевать*), można z pełnym przekonaniem stwierdzić, że pierwszy z nich w sposób ogólny nazywa wieloetapową czynność, a kolejne reprezentują konkretny etap tejsze czynności poprzedzający połykanie. Aby zatem przeprowadzić charakterystykę czasowników sfery żywienia⁶, należy wyodrębnić poszczególne „kadry” czynności jedzenia. W tym artykule postaram się skupić uwagę na sytuacji pobierania oraz mechanicznej obróbki pokarmu i jej leksykalnych eksponentach w języku polskim i rosyjskim.

Pokarm pobierany przez człowieka i zwierzęta z reguły ma konsystencję, która nie pozwala na bezpośrednie jego wykorzystanie przez komórki ustroju, dlatego musi on być uprzednio poddany mechanicznej przeróbce, polegającej

⁴ Zob. W. Żarski: *Książka kucharska jako tekst*. Wrocław 2008, s. 16.

⁵ Definicje analizowanych wyrazów wraz z przykładami użycia wybrano ze słowników, które w tekście opatrzone odpowiednio skrótami: CDHB — L. Iordanskaja, S. Paperno: *A Russian-English Collocational Dictionary of the Human Body*. Ed. R.L. Leed. Ohio 1996. Online: <http://russian.dml.cornell.edu/body/accented/index.htm> (data dostępu: 15.09.2014); ISJP — *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. Bańko. Warszawa 2000; SJP — *Słownik języka polskiego PWN*. Online: <http://sjp.pwn.pl>; WSJP — *Wielki słownik języka polskiego*. Online: <http://www.wsjp.pl>; ЭСС — *Экспериментальный синтаксический словарь. Русские глагольные предложения*. Red. Л.Г. Бабенко. Москва 2002; ТСМС — Т.Г. Никитина: *Молодежный сленг. Толковый словарь*. Москва 2007; БТС — *Большой толковый словарь русского языка*. Red. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург 2008; ТСРГ — *Большой толковый словарь русских глаголов*. Red. Л.Г. Бабенко. Москва 2011. Źródłem przykładów pochodzących z tekstów literackich i prasowych były korpusy językowe: NKJP — *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Online: <http://nkjp.pl/> (data dostępu: 15.09.2014); НКРЯ — *Национальный корпус русского языка*. Online: <http://www.ruscorpora.ru/> (data dostępu: 15.09.2014). Przykłady pochodzące z Internetu oznaczono skrótami — Int./Инт.

⁶ Zob. szerzej: A. Gasz: *W sprawie klasyfikacji czasowników fizjologicznych sfery jedzenia i picia (na materiale języka polskiego i rosyjskiego)*. W: *Gramatyka a tekst*. Red. H. Fontański, J. Lubocha-Kruglik. Katowice 2014, s. 177—178.

na rozdrobieniu cząstek w trakcie gryzienia i żucia⁷. Czasowniki fizjologiczne sfery żywienia wykazują w związku z tym cechy zbliżone do czasowników oznaczających czynności fizyczne skierowane na obiekt (por. *szarpać mięso widelcem* — *szarpać/gryźć mięso zębami*). Ich cechą charakterystyczną jest jednak to, że w funkcji instrumentu występują części ciała subiekta⁸, np. w wypadku czasownika *gryźć* są to zęby, a czasownika *dziobać* — dziób.

W klasyfikacji angielskich i rosyjskich czasowników konkretnych czynności fizycznych opracowanej przez Jelenę Abramową zostało wyróżnionych pięć grup ze względu na sposób oddziaływania na obiekt. Znalazły się wśród nich również takie czasowniki fizjologiczne (глаголы физиологического действия), jak: *to nibble* ‘откусывать’ (ogryzać, skubać), *to chew* ‘жевать’ (żuć), *to bite* ‘кусать’ (gryźć), *to sip* ‘потягивать, отпивать’ (pić małymi łykami). Abramowa zaproponowała dla tej grupy następującą reprezentację semantyczną: ‘субъект, используя зубы, губы и язык, совершает определенные манипуляции с едой’ (subiekt za pomocą ust, zębów i języka poddaje pożywienie określonym działaniom mechanicznym)⁹.

W *Экспериментальном словнику складниовым* pod redakcją Ludmiły Babienko wyodrębniono z kolei następujące modele mieszane:

субъект — предикат физиологического действия и раз-
деления — объект

‘человек или живое существо в процессе еды разделяет, размель-
чает пищу во рту зубами’ (ЭСС) (człowiek lub istota żywa w trakcie
jedzenia rozdrabnia pożywienie zębami)

субъект — предикат физиологического действия и от-
деления — объект

‘человек или живое существо ест что-л., обгрызая его со всех сто-
рон или с краев, и в процессе еды, кусая зубами, отделяет что-л. от
чего-л.’ (ЭСС) (człowiek lub istota żywa je coś, ogryzając to zębami
ze wszystkich stron, oraz oddziela coś od czegoś, gryząc to w trakcie
jedzenia zębami)

Pierwszy z wymienionych modeli dotyczy rozdrabniania pokarmu w jamie ustnej. Sytuację tę werbalizują czasowniki *жевать* (żuć) oraz *разжевывать* (przeżuwać). Drugi model opisuje sytuację oddzielania kęsów pożywienia, które podlegają dalszej obróbce (rozdrabnianiu) w jamie ustnej. Schemat ten

⁷ Zob. *Anatomia i fizjologia człowieka*. Red. W. Sylwanowicz. Warszawa 1970, s. 164.

⁸ Zob. *Лексико-семантические группы русских глаголов*. Red. Э.В. Кузнецова. Иркутск 1989, s. 67—68.

⁹ Zob. Е.Н. Абрамова: *Глаголы активного действия в русском и английском языках*. Челябинск 2011, s. 51.

zilustrowano czasownikami: *глодать* (ogryzać), *грызть* (gryźć), *обгладывать* (ogryzać), *обгрызать* (ogryzać, obgryzać), *обкусывать* (obgryzać, ogryzać), *объедать* (objadać, nadżerać), *сгрызать* (gryźć).

W przywołanej pozycji wśród kilku lekсыkalnych wariantów bazowego modelu zdań odzwierciedlających sytuację czynności fizjologicznej: субъект — предикат физиологического действия — объект (subiekt — predykat czynności fizjologicznej — obiekt) jako pierwszy odnotowano model o znaczeniu ‘человек или живое существо дает организму питательные вещества (еду, пищу), необходимые для его нормальной жизнедеятельности, пережевывая и глотая пищу’ (człowiek lub istota żywa dostarcza organizmowi niezbędnych do życia substancji, przeżuwając i połykając pożywienie). Wyodróżniony model ilustrują leksemy: *глотать*, *проглатывать*, *есть*, *жрать*, *завтракать*, *закусывать*, *клевать*, *кормиться*, *кушать*, *лакомиться*, *наглотаться*, *наесться*, *насыщаться*, *обедать*, *объедаться*, *отъедать*, *перекусывать*, *полдничать*, *пробовать*, *ужинать*, *хлебасть*, *щипать*. Jak widać, znalazły się tutaj obok siebie czasowniki o różnych motywacjach. Jedne oznaczają jedzenie w ogóle (ludzi lub zwierząt: *есть*, *щипать*), a inne wskazują na poszczególne etapy fizjologiczne (połykanie, określanie smaku: *глотать*, *пробовать*). Są tu wyrazy wskazujące nie tylko na zaspokojenie elementarnych potrzeb pokarmowych, lecz także na czerpanie przyjemności (zwłaszcza smakowej) z jedzenia (*лакомиться*) oraz na ilość spożywanego pokarmu (*объедаться*), porę posiłku (*ужинать*) czy też rolę odpowiednich organów anatomicznych w konsumpcji (*клевать*). Czasownik *щипать* (skubać) ‘отрывая с помощью губ, клюва, съедать’ (BTC), ‘есть (съесть) что-л. защипывая и отрывая периодически кусочки пищи (обычно от чего-л. целого, целостного) с помощью клюва или рук’ (ТСРГ) oznacza specyficzny sposób jedzenia zwierząt: ptaków lub ssaków. Definicje zaczerpnięte ze słowników objaśniających języka rosyjskiego ujawniają jednocześnie znaczenie oddzielania części pokarmu za pomocą przystosowanych do tego organów, na co wskazuje drugi z przywołanych wcześniej modeli mieszanych. Znaczenie oddzielania kawałków pożywienia może również implikować wyraz *клевать* ‘dziobać’, który w *Экспериментальном словнике складниowym* przytoczony jest jako ilustracja modeli obrazowych (przenośnych) ‘человек ест что-л. в небольшом количестве, неохотно, маленькими кусочками, подобно тому как птицы понемногу отщипывают клювом пищу’ (człowiek je coś w niewielkich ilościach, podobnie jak robią to ptaki, dziobiąc pożywienie). Omawiana pozycja nie uwzględnia ponadto tak charakterystycznych czasowników odnoszących się do etapu wprowadzania i obróbki pokarmu, jak: *сосать* ‘ssać’ czy *лизать* ‘lizać’.

Na podstawie przeglądu wybranych źródeł lekсыкографических nasuwa się wniosek, że bogatej i różnorodnej lekсыki czasownikowej dotyczącej sfery żywienia nie jest wcale łatwo jednoznacznie zakwalifikować zależnie

od przyjętych kryteriów podziału oraz stopnia ich uszczegółowienia. Ogólny schemat „przekroju” semantycznego czasowników związanych z mechaniczną obróbką pokarmu obejmuje bezsprzecznie kilka podstawowych elementów. Subiektem rozważanej czynności fizjologicznej jest istota żywa (człowiek lub zwierzę), a obiektem — pożywienie. Rodzaj spożywanego pokarmu determinuje zarazem sposób jego pobierania i dalszej obróbki. W treści omawianych czasowników zawiera się znaczenie instrumentu. W tym wypadku są to organy anatomiczne jamy ustnej: szczęki, dziąsła, zęby, język, wargi — u ludzi, a dziób, pysk lub ssawka — u zwierząt. Rozpatrywane leksemy zawierają więc także informację o miejscu realizacji czynności ograniczonym do przestrzeni jamy ustnej/gębowej subiektu. Mając na uwadze wymienione cechy semantyczne, przeprowadzę próbę analizy danej grupy czasowników w celu wydobycia podstawowych różnic w znaczeniu poszczególnych wyrazów oraz wykrycia podobieństw i ważniejszych różnic międzyjęzykowych. Biorąc pod uwagę etap fizjologiczny czynności nazywanej jedzeniem, do najbardziej reprezentatywnych czasowników związanych z sytuacją pobierania (wprowadzania) i obróbki pokarmu można z pewnością zaliczyć wyrazy: *ssać / сосать, lizać / лизать, gryźć / грызть, кусать, ogryzać / глотать, żuć / жевать, chrupać / хрупать, dziobać / клевать, skubać / щипать*.

Czasownik *ssać / сосать* oznacza czynność człowieka lub innych ssaków polegającą na wciąganiu płynów za pomocą warg i języka, np. *Dziecko przestało płakać i zachłannie ssalo pierś matki. Niemowlę ssalo mleko z butelki* (ISJP); *С. из соски. С. сок через соломинку. С. грудь матери* (БТС). Słownikowe przykłady użycia pokazują, że wyraz ten najczęściej przyłącza nazwy pokarmów płynnych lub napojów (*mleko, sok*), a także nazwy narządów anatomicznych wydzielających mleko (*piers / грудь*) oraz nazwy utensyliów kuchennych, czyli pojemników, z których zasysany jest płyn, np. *z butelki, przez соломинку*. Analizowany materiał nie poświadcza połączeń rozpatrywanego czasownika z nazwami narządów anatomicznych człowieka uczestniczących w ssaniu.

Rozważana czynność może ponadto dotyczyć sytuacji zasysania płynnej zawartości pokarmów stałych (soku lub miększu owoców, łądyg, szpiku kości itp.), np.: *Więc począł zrywać rosnące obok krągłe łądygi grążeli i wysysał je chciwie* (H. Sienkiewicz: *Ogniem i mieczem*); *Он начал обрывать и грызть сочные, мясистые листья растений* (Г. Сенкевич: *Огнем и мечом*). Przywołane przykłady ilustrują ciekawą i zasługującą na odrębne opracowanie kwestię czasowników fizjologicznych sfery żywienia w przekładzie. Tekst oryginału opisuje sytuację „chciwego wysysania soku z łądyg grążeli”, natomiast w rosyjskim tłumaczeniu odbieramy ją jako „gryzienie soczystych liści”.

Ssanie to także jeden z możliwych sposobów obróbki pokarmów stałych. Omawiana metoda konsumpcji polega na trzymani w ustach landrynek, tabletek itp. oraz stopniowym rozpuszczaniu, rozmiękczeniu ich w ślinie z udziałem języka, co również wskazuje na znaczenie mechaniczno-chemicznej

fragmentacji, np. *Obaj ssaliśmy pastylki, a delikatny zapach mięty snuł się przyjaźnie wokół nas* (ISJP); *С. леденец. С. таблетку. С. сухарь* (BTC).

W wypadku owadów wciąganie płynnych substancji odżywczych (nektaru, krwi) zachodzi z udziałem przystosowanych do tego celu aparatów gębowych, np. ssących u motyli czy kłująco-ssących u komarów¹⁰, por.: *Samice tych owadów [komarów] ssą krew zwierząt stałocieplnych, a niektóre owadów, ponieważ do powstania jaj w jajnikach wymagają odżywiania się krwią określonych gatunków zwierząt* (Int.); *Бабочка, пчела сосет сок из цветов своим хоботком. Комар кровь сосет* (BTC).

Słowo *lizać / лизать* w odniesieniu do sfery konsumpcji oznacza natomiast czynność przesuwania wysuniętym językiem po powierzchni obiektu jadalnego o konsystencji stałej, półpłynnej bądź płynnej. Rozważany sposób wprowadzania pokarmu, polegający na podbieraniu go językiem, dotyczy człowieka oraz zwierząt (głównie ssaków), np.: *lizać lizaka, loda* (WSJP); *Л. мороженое. Кот лизет разлитое молоко. Л. сметану* (BTC). Lizanie to zatem specjalne działanie dotykowe implikujące styczność języka z pożywieniem w celu pochłonięcia pokarmu, np. *Lizali szybko lody patrząc sobie w oczy*. (T. Konwicki: *Kronika wypadków miłosnych*); *Они торопливо улетали мороженое, глядя друг другу в глаза* (Т. Конвицкий: *Хроника любовных происшествий*). W przytoczonym przykładzie wyrażenie *lizać lody* zostało przetłumaczone jako *уплетать мороженое*, a więc z użyciem potocznego czasownika ogólnej konstatacji zamiast bogatszego treściowo wyrazu *лизать*. W przypadku zastosowania hiperonimu *jeść lody / есть мороженое* oraz jego ekspresywnych wariantów (*pochłaniać, уплетать* itp.) informację na temat możliwych sposobów wprowadzania potrawy wnioskuje się z kontekstu. Lody „na patyku” czy te w waflowym kubeczku można nie tylko lizać, ale także ssać lub gryźć. Natomiast te podawane w szklanym pucharku wprowadza się nie językiem, lecz łyżeczką, a więc za pomocą przyborów stołowych.

Wielki słownik języka polskiego jako ilustrację przykładowych połączeń wyrazowych odnotowuje wyrażenie *lizać językiem*, w którym występuje nazwa organu anatomicznego, umożliwiającego realizację rozważanej czynności. Zdaniem Macieja Grochowskiego, „quasi-instrument implikowany przez czasownik jest zazwyczaj wbudowany w jego znaczenie, tzn. w znaczeniu danego czasownika jest zawarte znaczenie określonej części ciała, a w związku z tym wyrażenie nazwy tej części ciała w zdaniu z danym czasownikiem jest nieuzasadnione — prowadzioby do powtórzenia już zakomunikowanej informacji; np. *całować ustami, pić ustami, jeść ustami, lizać językiem* itp. W znaczeniach czasowników: *całować, pić, jeść* są zawarte *usta*, w znaczeniu czasownika *lizać* — *język*. Użycie nazw części ciała z takimi czasownikami jest dopuszczalne, jeśli nazwy te są uzupełnione jakimś dodatkowym określeniem,

¹⁰ Zob. T. Umiński: *Biologia*. Warszawa 1994, s. 89.

np. [...] *Jan je tort opuchniętą buzią, Jan pije herbatę zmarniętymi ustami, Jan liże lody czubkiem języka [...] Jan gryzie mięso trzonowymi zębami [...] Jan chrupie orzechy przednimi zębami*¹¹.

Informacja na temat części ciała w wypadku analizowanej klasy czasowników jest zatem przekazywana implicytnie, choć w niektórych kontekstach może mieć także formalne wyrażenie. W badanym materiale nie stwierdzono przypadków użycia czasownika *lizać / лизать* w połączeniu z nazwą organu anatomicznego. Na uwagę zasługuje natomiast zjawisko pewnego „przesunięcia” semantycznego, które polega na użyciu czasownika oznaczającego specyficzny sposób wprowadzania pokarmu w ogólniejszym znaczeniu ‘zjeść’ lub ‘wypić’. Jest ono spotykane w potocznym rejestrze zarówno polszczyzny, jak i ruszczyzny, por. *liznąć*, ‘zjeść odrobinę czegoś’ (SJP); *лизнуть* ‘выпить пива’ (ТСМС).

W *Wielkim słowniku języka polskiego* wyróżnione są dwa fizjologiczne znaczenia słowa *gryźć*: ‘rozdrabniać zębami’, czyli ‘wbijać w coś zęby i oddzielać kawałki tego, rozdrabniając je’, oraz ‘kąsać’, tj. ‘wbijać zęby, żądlę lub inny narząd, zadając ból lub raniąc’. W pierwszym z wymienionych znaczeń odpowiada mu w języku rosyjskim czasownik *грызть*₁ ‘крепко сдавливая зубами, раздроблять крепкое, твердое; раскусывать’ (БТС) oraz *кусать*₂ ‘захватывая, сдавливая зубами, отделять небольшие куски чего-л.; откусывать’ (БТС). Wyrazy te oznaczają czynność człowieka lub zwierzęcia polegającą na wbijaniu zębów w pożywienie o konsystencji stałej i oddzielaniu kawałków tego pożywienia, a następnie rozdrabnianiu ich w ustach, por.: *gryźć bułkę, chleb, cukierki, czekoladę, jabłko, marchewkę, orzechy, pestki, słonecznik; pokarm; gryźć trawę, obrok, siano, ziarna* (WSJP); *Г. кость. Г. семечки, сушари. С хрустом грыз морковь, кусочек сахара; Кусать сахар* (БТС).

Leksemy te zakładają zatem aktywny udział zębów, za których pomocą najpierw następuje oddzielanie cząstek pokarmów twardych, a później dalsza ich obróbka w jamie ustnej. Weronika Telia wyraża opinię, że czasownik *кусать* ‘kąsać, gryźć’ implikuje łączliwość ze słowem *зубами* ‘zębami’, ponieważ czynność oznaczana przez odpowiedni czasownik nie może zachodzić bez udziału zębów¹². W analizowanych źródłach leksykograficznych odnajdujemy przykładowe połączenia *gryźć zębami* (WSJP); *грызть, разгрызать / разгрызть N_a зубами_i, кусать [no Pf] N_a зубами_i* (CDHB). Jednak takie pleonastyczne użycia są dosyć rzadkie (wprowadzają one pewną nadwyżkę semantyczną). W przypadku czasowników opisujących sytuację gryzienia instrument z reguły występuje z jakimś dodatkowym określeniem, por. hasło *зуб* ‘zab’ (CDHB), np. *жевать молодыми, крепкими зубами, больно кусать твердое передним*

¹¹ M. Grochowski: *Nazwy części ciała jako argumenty predykatu*. „Studia Semiotyczne” 1974, nr 5, s. 170.

¹² Zob. В.Н. Телия: *Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость*. В: *Принципы и методы семантических исследований*. Ред. В.Н. Ярцева, Т.В. Колшанский, В.Н. Телия. Москва 1976, s. 262.

зубом. Warto również podkreślić, że czasownik *przegryźć* prymarnie odnoszący się do sytuacji mechanicznej obróbki pokarmu (rozrywania go zębami) może być używany w znaczeniu ‘zjeść coś naprędce, niewiele, zaspokajając pierwszy głód’ (SJP). Analogiczne zjawisko obserwuje się w wypadku rosyjskiego czasownika *перекусить*, ‘поест немного, слегка’ (БТС), por. też pol. *przekąsić*, ‘zjeść trochę dla zaspokojenia pierwszego głodu lub zjeść coś między regularnymi posiłkami’ (SJP).

Jeśli chodzi o drugie znaczenie czasownika *gryźć*, odnoszące się do zwierząt, np. *komary, pluskwy, psy, wszy gryzą* (WSJP), należy zwrócić uwagę na fakt, że definicja z przykładami użycia zarejestrowana w *Wielkim słowniku języka polskiego* nie rozgranicza funkcji obronnych oraz pokarmowych, por. *pies gryzie* i *wesz gryzie*. Niektóre ssaki i owady krwiopijne, np. nietoperze, wszy, komary, gryzą, aby się pożywić (definicja słownikowa koncentruje się na fakcie uszkodzenia ciała bez uwzględnienia pojęcia celu). Żeby wyssać krew, zwierzę za pomocą wyspecjalizowanych narządów musi się najpierw przebić przez powłoki skórne i tym samym skaleczyć ciało człowieka lub innego zwierzęcia, a więc ukąsić, por.: *Nietoperze wampiry żywią się krwią zwierząt i ludzi, którzy nie czują ukąszeń. Po nacięciu skóry ofiary, nietoperze „wstrzykują” w ranę swoistą truciznę znieczulającą, która powoduje drętwienie w miejscu ukąszenia. Dorosłych kąsają na ogół w palce u nóg, a dzieci są narażone na ataki tych latających ssaków w obrębie głowy* (Int.: TVN24); *Немощны кусали всех троух, но именно Рейневану один вцепился в волосы на лбу так, что совершенно заслонил глаза* (А. Сапковский: *Башня шутов*). Warto odnotować, że w polszczyźnie są możliwe połączenia *komary gryzą* oraz *komary kąsają*, którym w języku rosyjskim odpowiada wyrażenie *комары кусают* lub bardziej ogólne — *комары едят*. Nie jest natomiast w tym kontekście akceptowalne użycie czasownika *gryзть*, por. **комары gryзут*.

Czynność człowieka lub zwierzęcia polegająca na oddzielaniu zębami kawałków twardego pożywienia werbalizują czasowniki *ogryzać/obgryzać* ‘gryząc, objeść coś ze wszystkich stron’ (SJP), którym w języku rosyjskim odpowiada wyraz *глодать* ‘грызть, обкусывая со всех сторон мякоть’ (БТС). Ogryzaniu podlega pożywienie pochodzenia zwierzęcego oraz roślinnego, np. *ogryzać kość, kości, udko, mięso z kości; drzewa z kory, korę* (WSJP); *Г. кость, кости (обычно о собаке или человеке). Зайцы гложут кору. Кот глодал рыбий хвост* (БТС).

Sytuację gryzienia twardego albo kruchego pokarmu, które może powodować powstawanie specyficznych odgłosów, w polszczyźnie oddaje czasownik *chrupać* ‘gryźć coś twardego lub kruchego, wydając przy tym charakterystyczne dźwięki’, np.: *gryznie, konie chrupały coś; chrupać chipsy, ciasteczka, grzanekę, herbatniki, jabłko, kapustę, kukurydzę, marchewkę, migdały, ogórka, orzeszki, paluszki, pierniki, popcorn, rzodkiewki, salate, suchary; obrok, owies; chrupać zębami* (WSJP). Jego rosyjskim odpowiednikiem

jest wyraz *хрупать*, ‘есть, раскусывая, разгрызая или разжевывая с хрустом’, *Х. леденцы, орехи* (БТС). W znaczeniu tych wyrazów ujawnia się zatem charakterystyka dźwiękowa. Maciej Grochowski proponuje następującą eksplikację wyrażenia *Х хрупие*: ‘Х wydaje takie dźwięki, których nie mogą wydawać ludzie, jeśli czegoś nie gryzą’. Pewne dźwięki mogą zatem powstawać tylko w trakcie wykonywania określonych czynności. Z faktu, że dana czynność ma miejsce, nie wynika jednak, że towarzyszy jej wydawanie dźwięków¹³. Podane wcześniej słownikowe przykłady użycia pokazują, że jest to czynność typowa nie tylko dla ludzi. „Chrupanie — jak podkreśla Paweł Nowak — jest cechą przede wszystkim gryzoni (myszy, chomików)”¹⁴. Wobec tego zdanie *Zosia хрупие орехи* stanowi przykład animalizacji, czyli przypisywania człowiekowi charakterystycznego dla niektórych gatunków zwierząt sposobu obróbki pokarmu, por. *Wiewióрка хрупие орехи*; *Лошади у кормушек хрупали овес* (В.Я. ШИШКОВ: *Ватага*); *Хочу пить с тобой пиво, хрупать чипсы и смотреть телик* (Инт.). W *Wielkim słowniku języka polskiego* nie uwzględniono tego „zwierzęcego” aspektu w kwalifikacji tematycznej wyrazu *chrupać*, obejmującej ‘codzienne życie człowieka — jedzenie i jego przygotowanie — czynności związane z jedzeniem’ (WSJP). W obu językach dany czasownik bywa ponadto używany w ogólniejszym znaczeniu ‘jeść’, por.: *To idę do domu i coś sobie jeszcze schrupię przed zaśnięciem* (M. Musierowicz: *Pulpecja*); *Понимаю, что происходит, поэтому иду хрупать салат и курицу* (Инт.). W rozpatrywanym materiale nie odnotowano przykładów użycia tego czasownika w połączeniu z nazwą narządu anatomicznego.

Sytuację stopniowego rozdrabniania i rozmiękczenia pożywienia w ustach albo w pysku (u zwierząt) werbalizuje czasownik *žuč* ‘gryźć coś powoli, obracając w ustach’ (SJP), któremu w języku rosyjskim odpowiada wyraz *жевать* ‘размельчать, разминать пищу во рту’, *Ж. кусок хлеба. Лошадь жуёт сено. Ж. губами, ртом* (делать жевательные движения) (БТС). Odnotowane definicje wskazują na charakterystyczne ruchy narządów jamy ustnej: warg, szczęk, zębów, dziąseł i języka, por.: *Мочыла в млеку кавалеk хлеба i žула го беззубными дзясламі* (O. Tokarczuk: *Prawiek i inne czasy*); *Даже в сумерках кельи было видно, как двигаются его челюсти, он жевал деснами — зубов у него не было вовсе* (Ю.П. Герман: *Россия молодая*). Warto przy okazji odnotować, że w pozycji podmiotu przy czasowniku związanym z obróbką pokarmu mogą występować nazwy narządów jamy ustnej odpowiedzialnych za realizację określonych działań mechanicznych nad konsumowaną żywnością, np.: *Niebieskie oczy mrużyły się jeszcze w pieszczotliwym uśmiechu, ale kościste*

¹³ Zob. M. Grochowski: *Wyrażenia percepcji słuchowej*. W: Idem: *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrazów językowych*. Warszawa 1993, s. 82.

¹⁴ P. Nowak: „Świat kulturożerców” — metaforyczny obraz „strawy duchowej” w tekstach publicystycznych. W: *Pokarmy i jedzenie w kulturze. Tabu, dieta, symbol*. Red. K. Łeńska-Bąk. Opole 2007, s. 55.

szczęki żyły coś niecierpliwie i drobno, aż bielutki puch włosów poruszał się na skroniach, a wargi wyciągały się lekko pod wąsem, jakby chcąc uchwycić coś i skosztować ostrożnie samym brzegiem (Int.: J. Szczepański: *Koniec legendy*); **Челюсти мужа методически жевали. Зубы кусали, губы хватали, а челюсти жевали и дожевывали.** *И все это было приспособлено для поглощения яблочного пирога* (Int.: М.Н. Виноградова: *Ключик нашелся*). Tego rodzaju zabieg pozwala skupić uwagę na częściach ciała odpowiedzialnych za obróbkę pożywienia, przesuwając na dalszy plan kauzatora.

O specyficznych sposobach pobierania pokarmu przez zwierzęta informują czasowniki *skubać*₃ (ros. *щунать*) ‘o zwierzętach: chwytając pyskiem, dziobem trawę, liście, zerwać i jeść’ oraz *dziobać*₁ (ros. *клевать*) ‘o ptakach: uderzyć dziobem lub zjeść coś, chwytając dziobem’ (SJP). Pierwszy z wymienionych leksemów może zatem dotyczyć nie tylko ssaków, lecz także ptaków, np. *kozy, gęsi skubią trawę; коза, гусь щунлет траву*. Natomiast drugi odnosi się wyłącznie do ptaków, por.: *dziobać ziarno* (WSJP); *К. зерно, крошки хлеба* (BTC). W wypadku skubania mamy do czynienia z oddzielaniem części pożywienia (trawy, liści, owoców, mięsa itp.), które są następnie poddawane dalszej obróbce (przeżuwaniu). Dziobanie w zależności od rodzaju spożywanego pokarmu może opisywać dwie sytuacje. Drobne pożywienie (okruchy, ziarna, larwy itp.) jest chwywane i w całości wprowadzane do wola, gdzie podlega rozcieraniu. Natomiast pokarm, który nie może być pochłonięty w całości, np. duże owoce, mięso, ptak szarpie lub skubie, uderzając dziobem, aby oddzielić kawałki pożywienia, por.: ***Kruk skubał żebra, a potem wskoczył na kark jelenia. Tam pojadał sobie chyba z dziesięć minut...*** (NKJP: „Gazeta Wyborcza”); ***Бывает, что лиса притворяется мертвой и лежит как бездыханная, а когда к ней слетаются птицы, чтобы клевать трупное мясо, она ловит их и пожирает*** (А.П. Ладинский: *Последний путь Владимира Мономаха*).

Zarówno w języku polskim, jak i w rosyjskim czasowniki te w odniesieniu do ludzi wyrażają znaczenie ‘zjeść czegoś trochę, niewiele’ (animalizacja), np.: *Henryk popijał kawę z woskowanego kubka papierowego, zajadał doughnuta, Karolina skubała muffina, patrząc ni to na koleżankę, ni to w stół* (С. Karkowski: *Kamienna drabina*); *А нынешний Президент России щунлет булку в ожидании скромного ужина* (Б. Грищенко: *Посторонний в Кремле*); *Pałaszował zaciekle, popijając co chwila z kufla i perorując głośno, podczas gdy Grzegorz w pełnym skrepowania milczeniu ledwo dziobał coś niecoś z talerza* (W. Kowalewski: *Powrót do Breitenheide*); *А теперь Сапожников клевал орешки и спорил с собой* (М. Анчаров: *Самшитовый лес*).

Na podstawie przedstawionej próbki analizy polskich i rosyjskich czasowników fizjologicznych związanych z przysposabianiem pożywienia nasuwa się wniosek, że oznaczają one czynność człowieka lub zwierzęcia skierowaną na obiekt jadalny w celu spożycia go za pomocą przystosowanych do tego narządów anatomicznych. Rozpatrywane czasowniki (oprócz użyć

absolutnych) przyłączają zatem nazwy pokarmów stałych, napojów lub potraw (pół) płynnych (w bierniku), a także nazwy organów anatomicznych uczestniczących w różnego typu działaniach mechanicznych (w narzędniku).

Rodzaj potrawy determinuje sposób jej wprowadzania i dalszej preparacji za pomocą odpowiednich narządów anatomicznych. Potrawy o konsystencji stałej podlegają rozdrabnianiu i rozcieraniu głównie z udziałem zębów i języka. Z kolei napoje oraz potrawy półpłynne nie wymagają tak dokładnej obróbki. W obu wypadkach zachodzi jednak bezpośredni kontakt narządów jamy ustnej / gębowej z żywnością. Na aktywny udział zębów w oddzielaniu kawałków pokarmu wskazują wyrazy *gryźć / грызть, кусать, obgryzać / глотать*, a na udział pyska lub dzioba — *skubać / щипать*. Specyficzne ruchy zębów i języka powodujące dalsze rozdrabnianie pokarmu i mieszczanie go ze śliną są wpisane w znaczenie wyrazu *żuć / жевать*. Podbieranie potraw o konsystencji (pół) płynnej, a także rozpuszczanie stałych produktów spożywczych odbywa się z udziałem języka, którego znaczenie jest wbudowane w treść czasownika *lizać / лизать*. Zasysanie płynnego pożywienia zachodzi w przypadku ludzi za pomocą ust i języka, a w przypadku owadów za pomocą ssawki itp. Czynność ssania w przypadku ludzi może również polegać na rozpuszczaniu w ustach artykułów żywnościowych o konsystencji stałej.

Mechaniczna obróbka pokarmu to szczególny rodzaj działania dotykowego, wywołujący określone zmiany natury fizyczno-chemicznej pobieranego pożywienia. Spożywanie niektórych pokarmów wymaga rozdrabniania metodą gryzienia i żucia, a spożywanie innych wymaga lizania lub ssania. Te ostatnie czynności można uznać za szczególny przypadek relacji „całość — część”. Wydaje się bowiem, że i w tym wypadku obserwujemy specyficzny rodzaj fragmentacji (porcjowania) żywności za pośrednictwem wyspecjalizowanych narządów. Czasowniki oznaczające obróbkę pokarmu implikują zatem aktywny udział odpowiednich narządów. Instrument może mieć także formalne wyrażenie w nazwach anatomicznych przyłączanych przez czasowniki badanej grupy (zwykle w połączeniu z jakimś dodatkowym określeniem), np. *żuć kawałek chleba bezzębnymi dziąslami, сосать кровь панцирным хоботком*. Nazwy części ciała mogą być ponadto używane w funkcji podmiotu zamiast wyrazów oznaczających istoty, które dokonują określonych manipulacji na pobieranym pożywieniu (instrument za kauzatora), np. *szczęki żuły, зубы кусали*.

Omawiane w niniejszym artykule polskie i rosyjski czasowniki dotyczące obróbki pokarmu realizują identyczny w ogólnym zarysie schemat składniowy: SUBIEKT_(CZŁOWIEK/ZWIERZE) — PREDYKAT FIZJOLOGICZNEJ OBRÓBKİ ŻYWNOŚCI — OBIEKT_(NAZWA POKARMU) — INSTRUMENT_(NAZWA CZĘŚCI CIAŁA). Dwa ostatnie elementy mają charakter fakultatywny. Rozpatrywany materiał badawczy ukazuje jednak wyraźną tendencję do przyłączania przez badane tu czasowniki nazw konkretyzujących rodzaj pożywienia. Najistotniejsze różnice międzyjęzykowe, jakie ujawniły się w trakcie analizy, dotyczą wyrazów *gryźć* i *kąsać*. Znaczenie

wbijania zębów w pożywienie, oddzielania go i rozdrabniania wyrażają w języku rosyjskim dwa czasowniki: *грызть* oraz *кусать*₂, ‘gryźć’. Natomiast wyrazy *кусать*₁, ‘kąsać’ odnoszą się do sytuacji, gdy zwierzę wbija zęby lub inny narząd w ciało ofiary, raniąc ją lub zadając jej ból. Źródła leksykograficzne nie rozróżniają jednak w tym wypadku możliwych funkcji kąsania zwierząt: obronnej oraz pokarmowej.

Spośród czasowników prymarnie odnoszących się do sytuacji mechanicznej obróbki pokarmu niektóre mogą także wyrażać bardziej ogólne znaczenia: ‘z/jeść’ (*схрупать / хрупать*) oraz ‘zjeść odrobinę czegoś’ (*лизнать / лизнуть, перегрызть, перекусить / перекусить*). Wyrazy oznaczające specyficzne sposoby jedzenia przez zwierzęta bywają również używane w odniesieniu do ludzi (animalizacja). Na powolne spożywanie przez człowieka niewielkich porcji pokarmu wskazują słowa *дзибаць / клевать* i *скубаць / щунать*. Natomiast o obróbce twardego pożywienia z towarzyszeniem charakterystycznych odgłosów informuje leksem *чхрупать / хрупать*.

Poczynione tu obserwacje lingwistyczne mogą stanowić istotny przyczynek do dalszych, bardziej wnikliwych badań poświęconych polskim i rosyjskim czasownikom fizjologicznym sfery żywienia.

Агнешка Гаш

Польские и русские глаголы физиологического действия,
связанные с механической обработкой пищи

Резюме

Настоящая статья посвящается характеристике польских и русских глаголов физиологического действия, связанных с этапом механической обработки пищи. В ходе лингвистического анализа выявляются основные семантические компоненты значения глаголов рассматриваемой группы и указываются наиболее существенные межъязыковые сходства и различия между ними.

Agnieszka Gasz

Polish and Russian physiological verbs related to mechanic food processing

Summary

The theme of the article is the characteristics of Polish and Russian physiological verbs related to mechanic food processing. Research conducted on the material picked from lexicographic sources, belles-lettres and the press intends to detect significant semantic and syntactic particularities of verbs from the semantic group in question.